

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ДИЗАЙНУ І МИСТЕЦТВ

Факультет	Образотворче мистецтво	Рівень вищої освіти	перший (бакалаврський)
Кафедра	Кафедра теорії і історії мистецтв	Рік навчання	3
Галузь знань	02 Культура і мистецтво	Вид дисципліни	Вибіркова
Спеціальність	023 Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація	Семестри	6

МИСТЕЦТВОЗНАВЧЕ КРАЄЗНАВСТВО

Семестр 6

Викладач	Мельничук Людмила Юріївна, кандидат мистецтвознавства
E-mail	ludmel11@ukr.net
Заняття	<u>Семестр 6 (весняний)</u> За розкладом
Адреса	к. 205, поверх 2, корпус 3, вул. Мистецтв, 11
Телефон	057 706-02-81 (кафедра ТІМ)

КОМУНІКАЦІЯ З ВИКЛАДАЧЕМ

Поза заняттями офіційним каналом комунікації з викладачем є спілкування у телеграм-чаті групи в робочі дні 10.00-16.00 (запитання, пропозиції, повідомлення). У випадку дистанційного навчання роботи для рубіжного контролю мають бути надіслані на пошту викладача: 1) в *темі* листа: назва дисципліни – ТМ 2) файли підписувати: *прізвище_ завдання*.
Розширення: текст — docx, ілюстрації — jpeg, pdf.

ПЕРЕДУМОВИ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Знання курсів «Історія українського мистецтва», «Історія зарубіжного мистецтва», «Історія світової і української культури», «Теорія мистецтв» тощо.

НАВЧАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Мельничук Л. Ю. Мистецтвознавство Слобожанщини: навчально-методичні рекомендації до вивчення курсу для студентів спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» ОПП «Мистецтвознавство».

ПОСИЛАННЯ НА МАТЕРІАЛИ

Альбоми, ілюстративний матеріал згідно тем курсу, сайти Харківського художнього музею і галерей, матеріали відділу україніки бібліотеки ім. В.Короленка.

НЕОБХІДНЕ ОБЛАДНАННЯ

Комп'ютерна техніка (ноутбук, планшет тощо) з можливістю виходу до мережі Інтернет, екран. Програми, необхідні для виконання завдань: Microsoft Word, сайти ХХМ і галерей Харкова.

МЕТА Й ЗАВДАННЯ КУРСУ

Навчальна дисципліна (вибіркова) «Мистецтвознавче краєзнавство» викладається здобувачам во спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація», ОПП «Мистецтвознавство» першого бакалаврського рівня вищої освіти.

Метою дисципліни є ознайомлення студентів зі становленням і розвитком мистецького процесу, художньої критики на Слобожанщині, регіональної мистецтвознавчої школи, мистецького музейництва й освіти у минулому і на сучасному етапі.

Завдання дисципліни полягають у засвоєнні студентами знань з мистецтвознавчого краєзнавства, в ознайомленні з художнім життям Слобожанщини XVII – поч. XXI ст., а також у вихованні дбайливого ставлення до об'єктів мистецької спадщини та формуванні відповідальності за минуле та майбутнє малої батьківщини.

Загальні (базові компетентності):	Спеціальні (фахові) компетентності:
ЗК2: Здатність зберігати і примножувати культурно-мистецькі, екологічні, моральні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.	ФК1: Здатність розуміти базові теоретичні та практичні закономірності створення цілісного продукту предметно-просторового та візуального середовища.
ЗК3: Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.	ФК 5: Здатність інтерпретувати смисли та засоби їх втілення у мистецькому творі.
ЗК5: Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу;	ФК8: Здатність використовувати професійні знання у практичній та мистецтвознавчій діяльності.
ЗК6: Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях;	ФК10: Здатність проводити сучасне мистецтвознавче дослідження з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

ЗК8: Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.	ФК12: Здатність викладати фахові дисципліни у дитячих спеціалізованих художніх та мистецьких закладах освіти.
ЗК9: Здатність генерувати нові ідеї (креативність).	

ПРОГРАМНІ РЕЗУЛЬТАТИ

ПР02.	Виявляти сучасні знання і розуміння предметної галузі та сфери професійної діяльності, застосовувати набуті знання у практичних ситуаціях.
ПР05.	Аналізувати та обробляти інформацію з різних джерел.
ПР06.	Застосовувати знання з історії мистецтв у професійній діяльності, впроваджувати український та зарубіжний мистецький досвід.
ПР11.	Трактувати формотворчі засоби образотворчого мистецтва, декоративного мистецтва, реставрації як відображення історичних, соціокультурних, економічних і технологічних етапів розвитку суспільства, комплексно визначати їхню функціональну та естетичну специфіку у комунікативному просторі.
ПР12.	Володіти фаховою термінологією, теорією і методикою образотворчого мистецтва, декоративного мистецтва, реставрації мистецьких творів.
ПР13.	Розуміти вагому роль українських етномистецьких традицій у стильових рішеннях творів образотворчого, декоративного та сучасного візуального мистецтва.
ПР14.	Популяризувати надбання національної та всесвітньої культурної спадщини, а також сприяти проявам патріотизму, національного самоусвідомлення та етнокультурної самоідентифікації.

ОПИС ДИСЦИПЛІНИ

Дисципліна «Мистецтвознавче краєзнавство» належить до вибіркових дисциплін професійного спрямування, складається з двох змістових модулів: «Мистецьке надбання Слобожанщини», «Розвиток мистецтвознавства на Слобожанщині» і розрахований на 105 годин, з яких 45 год. аудиторних (21 – лекційні, 24 – практичні заняття), 60 год. – самостійна робота студентів; для здобувачів заочної форми навчання – 8 аудиторних та 97 годин самостійної роботи. 4 кредити ЕКТС/

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовний модуль 1. «Мистецьке надбання Слобожанщини»

Тема 1. «Мистецтво як джерело знань про край»

Джерела мистецтвознавчого краєзнавства. Праці Д. Багалія та М. Сумцова – основні джерела з історії художньої культури краю у другій пол. XVII – поч. XIX ст. Сучасні видання слобожанських краєзнавців, істориків, мистецтвознавців з проблематики мистецтвознавчого краєзнавства.

Особливості історико-культурного розвитку краю. Харків як університетське місто.

Пам'ятні місця Слобожанщини як відображення культурно-мистецького розвитку краю. Архітектурно-садибні комплекси Слобожанщини: Старий Мерчик, Наталіївка, Шаровка. Становлення і розвиток архітектурного образу міста Харків. Творчість О. Бекетова. Пам'ятники у формуванні образу міста.

Становлення харківської художньої школи. Художня освіта. Додаткові класи Харківського колегіуму. І. Саблуков. Д. Безперчий. Рисувальні класи Харківського університету. Діяльність М. Раєвської-Іванової. Студії Є. Шрейдера. М. Уварова, Є. Агафонова. О. Грота, Є. Штейнберга. Художнє училище. Харківська школа дизайну: від школи М. Раєвської-Іванової до Харківської академії дизайну і мистецтв.

Види мистецтва, що отримали переважний розвиток у краї. Народне і професійне мистецтво. Мистецький процес, мистецькі об'єднання, виставкова діяльність у краї у к. XIX – на поч. XX ст. Новації у творчості харківських мистців 1920–1930-х рр.

Видатні діячі мистецтва – мешканці краю. Відображення історії, культури, природи, сучасного життя краю в їхніх творах.

І. Репін та його учні: О. Любимов, О. Кокель, М. Федоров, С. Прохоров. Харківська пейзажна школа: С. Васильківський, П. Левченко, М. Беркос, М. Ткаченко.

Харківський авангард: В. Єрмілов, Б. Косарев, М. Синякова, Є. Агафонов. Об'єднання «Сім плюс три», «Авангард», «Нова генерація», графічна школа І. Падалки.

Сучасні митці: П. Маков, М. Попов, В. Гонтарів. Н. Мироненко, С. Братков, В. Ковтун, Н. Вергун та ін.

Харківська школа фотомистецтва: В. Досекін, А. Федецький, О. Іваницький, Є. Павлов, Б. Михайлов та ін.

Молоді мистці Харкова: Р. Мінін, Г. Зінківський, М. Рідний, А. Клейтман та ін.

Регіональні й національні риси в пам'ятках мистецтва Слобожанщини.

Використання об'єктів мистецтвознавчого краєзнавства в музейній та екскурсійній роботі.

Тема 2. «Художні колекції і музеї краю».

Колекціонування творів мистецтва як явище художньої культури. Перші художні колекції Слобожанщини. Графічна колекція Ф. Аделунга. Зібрання вихованців Харківського університету І. Бецького, А. Алфьорова, А. Матушинського.

Павло Харитоненко – найбільший колекціонер вітчизняного мистецтва у краї. Націоналізовані колекції В. Капніста, О. Красовського, А.-М. Собанського та ін. Їхня роль у створенні музейних закладів за радянських часів.

Колекції, створені в радянський період історії: К. Шпектор, О. Підкопая, С. Давидова, М. Фрадкіна–Г. Крігер та ін.

Мистецька колекція Слобожанщини та її значення в становленні регіонального мистецтвознавства. Виставки приватних колекцій. Сучасний етап колекціонування творів мистецтва.

Музейне будівництво на Слобожанщині. Кабінет красних мистецтв при Харківському університеті. Музей красних мистецтв і старожитностей – навчальний мистецький музей при Харківському університеті. Картинна галерея при університеті (1858).

Художньо-промисловий музей у Харкові (1886) – другий за часом створення в Російській імперії серед провінційних музеїв.

Реорганізація музейних закладів у 1920-х роках. Українська картинна галерея (1934).

Сучасний етап розвитку музейництва у краї. Харківській художній музей та його філії – Музей народного мистецтва Слобожанщини, Пархомівський художній музей. Сумський обласний художній музей ім. Н. Онацького. Лебединський міський художній музей ім. Б. Руднева, Будинок-музей І. Репіна в Чугуєві, Краєзнавчий музей у Червонограді (творча

спадщина П. Мартиновича та його етнографічна колекція). Мистецькі відділи при краєзнавчих музеях.

Сучасні галереї мистецтв та їхня діяльність: Міська художня галерея ім. С. Васильківського, Обласна художня галерея «Мистецтво Слобожанщини», Галерея сучасного мистецтва «Єрмілов-Центр», Галерея «АВЕК», Галерея «Лауреати премії ім. І. Рєпіна» в Чугуєві, галереї мистецтв закладів освіти (ХДАДМ, Академія банківської справи, Суми) та ін.

Змістовний модуль 2. «Розвиток мистецтвознавства на Слобожанщині»

Тема 3. «Харківська університетська школа мистецтвознавства».

Становлення українського мистецтвознавства як наукової дисципліни. Харківська університетська школа мистецтвознавства: витоки, етапи становлення.

Фундатор університетської школи мистецтвознавства Єгор Редін. Діяльність і праці. XII Археологічний з'їзд у Харкові (1902).

Роль Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) у вихованні фахівців-мистецтвознавців. Літературно-художні журнали і газети Слобожанщини ХІХ ст.

Федір Шміт та його учні: Стефан Таранушенко, Дмитро Гордєєв, Олена Нікольська, Оксана Берладіна та ін. Наукові спрямування. Збірник «Мистецтвознавство» (1928–1929). Репресії проти мистецтвознавців у 1930–ті роки.

Стан мистецтвознавчої науки у краї напередодні та після Другої світової війни.

Тема 4. «Сучасний етап розвитку регіональної школи мистецтвознавства».

Розвиток мистецтвознавчої науки на сучасному етапі в Україні та в регіоні. Мистецтвознавці краю, діяльність і наукові інтереси. Друковані праці сучасних мистецтвознавців Слобожанщини: Л. Соколюк, Л. Савицька, Т.Павлова, О. Шило, В. Чечик та ін. Наукові конференції.

Кафедра теорії і історії мистецтв ХДАДМ. Тематика наукових досліджень.

Дослідження музейних науковців-мистецтвознавців.

Розвиток художньої критики на Слобожанщині. Робота секції мистецтвознавства Харківського відділення Спілки художників України.

Діяльність Товариства охорони пам'яток культури. Збереження пам'яток мистецтва.

Художнє життя краю у періодичних виданнях ХХ– поч. ХХІ ст. Діяльність Музею міської садиби, видавництва «Сага», видавець Савчук з перевидання публікацій ХІХ– поч. ХХ ст. з історії культури та мистецтва краю.

ФОРМАТ ДИСЦИПЛІНИ

Теми розкриваються шляхом лекційних, практичних занять, занять-екскурсій, самостійної роботи.

Здобувачі мають самостійно опрацювати окремі теми під час підготовки до семінарських занять, модульних контрольних робіт, тестувань, конспектування літературних джерел. Зміст самостійної роботи складає пошук наукової інформації та презентацію її на практичних завданнях або письмовий виклад. У самостійній роботі використовуються базова і допоміжна література, І-нет джерела, відомості про відвідування музейних зібрань. Ознайомлення з архітектурою Харкова проводяться у вигляді екскурсій по місту, з образотворчим мистецтвом в експозиціях Харківського художнього музею, галерей м. Харкова.

ТЕМИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Письмова самостійна робота виконується з теми «Мистецтвознавче краєзнавство» (розвиток одного з видів мистецтва на Харківщині чи складової художнього життя).

№	Назва теми	Д е н	З а о
1.	Праці Д. Багалія та М. Сумцова – основні джерела з історії художньої культури краю другої пол. XVII – поч. XIX ст.	2	2
2.	Архітектурно-садибні комплекси Слобожанщини	1	2
3.	Новації у творчості харківських мистців 1920–1930-х рр.	2	3
4.	Видатні сучасні мистці Слобожанщини.	1	3
5.	Народне мистецтво Слобожанщини.	1	2
6.	Діяльність М. Расвської-Іванової та мистецькі навчальні заклади Слобожанщині.	1	2
7.	Мистецькі музеї Слобожанщини. Формування та сучасний стан. Діяльність сучасних галерей мистецтв.	3	2
8.	Колекціонування творів мистецтва на Слобожанщині. Націоналізація приватних мистецьких колекцій.	2	2
9.	Павло Харитоненко – найбільший колекціонер українського мистецтва у краї.	1	2
10.	Становлення мистецтвознавства у краї.	1	2
11.	Єгор Редін – фундатор університетської школи мистецтвознавства в Харкові.	2	2
12.	Федір Шміт та його учні в Харкові.	2	3
13.	Регіональна школа мистецтвознавства на сучасному етапі.	1	2
14.	Друковані праці сучасних мистецтвознавців Слобожанщини	2	3
Усього годин		2	3
		2	2

ФОРМАТ СЕМЕСТРОВОГО КОНТРОЛЮ

В межах курсу передбачено рубіжні етапи контролю для здобувачів во денної форми навчання, що здійснюються під час практичних занять (виступи, усне опитування, тестування, самостійні роботи) та написання модульних контрольних робіт. Для студентів заочної форми навчання формами контролю є контрольна робота та тестування. Форма підсумкового контролю – **залік**.

ОЦІНЮВАННЯ ПРОМІЖНИХ ЕТАПІВ КОНТРОЛЮ МОДУЛІВ В БАЛАХ

Рубіжні етапи контролю	Змістовний модуль	№№ теми	Форма звітності	Максимальна кількість рейтингових балів Min Max
1	1	Тема 1	Семинар 1	0 15

		Тема 2	Семінар 2	0	15
Модульна контр. роб. № 1				0	10
Самостійна письмова робота				0	10
		Усього за модулем 1		0	50
2	2	Тема 3	Семінар 3	0	15
		Тема 4	Семінар 4	0	15
Модульна контр. роб. № 2				0	10
Самостійна письмова робота				0	10
		Усього за модулем 2		0	50
Кількість рейтингових балів				0	100
Форма підсумкового контролю – ЗАЛК					

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ

Національна	Бали	ECTS	Національна	Бали	ECTS
відмінно	90–100	A	задовільно	64–74	D
			незадовільно	35–59	FX
добре	82–89	B	незадовільно (повторне проходження)	0–34	F
	75–81	C			

ПРАВИЛА ВИКЛАДАЧА

На заняттях студент має вести конспект лекцій, проявляти ініціативу стосовно навчання (наприклад, пропозиції літератури, екскурсій, зустрічей з мистцями, перегляду документальних фільмів для самостійної роботи), вчасно виконувати усі завдання з курсу.

У разі відрядження, хвороби викладач має перенести заняття на вільний день за попередньою узгодженістю або заняття може провести інший викладач кафедри.

ПОЛІТИКА ВІДВІДУВАНOSTI

Відвідування лекційних та практичних занять є обов'язковим. У разі пропуску занять через захворювання або інших поважних причин має бути відповідне документальне підтвердження. У таких випадках надається додаткова можливість виконати запропоновані завдання. За відсутності поважних причин матеріал опрацьовується самостійно без надання можливості виступів на практичних заняттях.

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ

Студенти зобов'язані дотримуватися правил академічної доброчесності при написанні самостійних робіт, а також у доповідях на конференції або публікаціях.

Серія Інформаційних бюлетенів «Академічна доброчесність» за посиланням: <https://drive.google.com/drive/folders/1rx4IMRGOJdPhYbl-Y6EUcKCRd9jEeUc5?usp=sharing>.

РОЗКЛАД КУРСУ

Тижд ень навча ння	Тема	Вид заняття	Зміст	Годин	Рубіжний контроль	Деталі
1	1	Лекція	<i>Вступ до курсу. Мистецтво як джерело знань про край</i>	3		
2	1	Лекція	<i>Мистецтво як джерело знань про край</i>	3	Усне опитування	
3	1	Практичне заняття	Заняття-екскурсія місто Харків/ інші населені пункти	3	Виступ на семінарі.	Підготовка матеріалу для екскурсії
4	1	Практичне заняття	Заняття, зустріч з мистцем/культурно-мистецьким діячем регіону	3	Виступ на семінарі.	Підготовка запитань. Інтерв'ю
5	2	Лекція	<i>Художні колекції і музеї краю</i>	3		
6	2	Лекція	<i>Художні колекції і музеї краю</i>	3	Усне опитування	
7	2	Практичне заняття	Заняття-екскурсія в історичному музеї/ інших мистецьких музеях/відділах	3	Письмова робота	
8	2	Практичне заняття	Заняття-зустріч з колекціонером, працівниками мистецьких інституцій	3	Виступ на семінарі. Контрольна робота	Підготовка запитань. Інтерв'ю
4	3	Лекція	<i>Харківська університетська школа мистецтвознавства</i>	3		
10	3	Лекція	<i>Харківська університетська школа мистецтвознавства</i>	3	Усне опитування	
11	3	Практичне заняття	Джерела з мистецтвознавчого краєзнавства	3	Виступ на семінарі.	
12	3	Практичне заняття	Видатні історики мистецтва Харківщини	3	Виступ на семінарі.	
13	4	Лекція	<i>Сучасний етап розвитку регіональної школи мистецтвознавства</i>	3		
14	4	Практичне заняття	Мистецькі інституції регіону	3	Виступ на семінарі. Письмова робота	
15	4	Практи	Праці слобожанських	3	Виступ на	

		чне заняття	мистецтвознавців на сучасному етапі		семінарі Контрольна робота	
--	--	----------------	--	--	----------------------------------	--

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Оцінка	Критерії оцінювання здобувачів
Незадовільно (2)	Здобувач/ка вищої освіти не опанував матеріал курсу, не виконана більшість завдань. Пропуски рубіжного контролю, численні пропуски занять.
Задовільно (3)	Здобувач/ка вищої освіти в недостатньому обсязі опанував матеріал курсу, виконані роботи мають значні недоліки; погана відвідуваність лекційних і практичних занять.
Добре (4)	Здобувач/ка вищої освіти усвідомлює зміст, проблематику завдань курсу, але допускає неточності у використанні спеціальної термінології, є помилки у письмових роботах, виконанні усних завдань, замало ініціативи у пошуку краєзнавчого матеріалу.
Дуже добре (4+)	Здобувач/ка вищої освіти здатний узагальнювати й систематизувати матеріал з курсу, цікавиться і добре знає літературу з курсу. Утім допускає незначні помилки у викладенні матеріалу усно й письмово. Усі завдання курсу виконані вчасно і в повному обсязі.
Відмінно (5)	Здобувач/ка вищої освіти демонструє знання першоджерел та творів мистецтва, зацікавленість і ерудованість у тематиці курсу, уміння презентувати матеріал. Проявлено ініціативу і креативний підхід у підготовці до практичних занять, у самостійній роботі. Усі завдання курсу виконані вчасно й у повному обсязі.

СИСТЕМА БОНУСІВ

Передбачено додаткові бали за виступ на конференції з публікацією тез за темами курсу або підготовлену ґрунтовну презентацію (проект) на практичних заняттях.
Максимальна кількість балів: 10.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Є., Удріс І. Українське мистецтвознавство к. XIX – поч. XX ст.: національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи : монографія. К., 2007.
2. Афанасьев В. Ф. І. Шмит. К., 1992.
3. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования : историческая монография в 2-х тт. Харків, 2004.
1. Багалій Д. І. Історія Слободської України. Харків, 2019.
2. Історія українського мистецтва: у 5-и тт. Київ, 2001–2007.
3. Лейбфрейд А., Полякова Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе. Харків, 1998.
4. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии/ Репринтне 2-е перевидання. Харків, 2007.
5. Мельничук Л. Ю. Колекції і колекціонери: роль особистості у творенні мистецького зібрання. Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті : зб. наук. пр. Харків, 2009.

№ 6. С. 40–44.

6. Мельничук Л. Колекціонування творів мистецтва як складова художнього життя. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. Харків, 2015. № 9–10. С. 43–47.
7. Павлова Т. В., Чечик В. В. Б. Косарев: 1920-і роки. Від малярства до теа-кіно-фото. К., 2009.
8. Павлова Т. Мистці українського авангарду в Харкові. Харків, 2014.
9. Павлова Т. Василь Єрмілов жде весну. К., 2012.
10. Плохій С. Брама Європи. Харків, 2023.
11. Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства: збірник статей. Суми, 2005.
12. Редин Е. К. Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805–1905): к истории университета. Харків, 1904.
13. Савицька Л. Л. На шляху оновлення. Мистецтво України у 1890–1910-ті роки. Харків, 2003.
14. Соколюк Л.Д. Школа Раєвської-Іванової: Мистецько-промислова освіта у Харкові (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Харків, 2020.
15. Соколюк Л.Д. Вища мистецька школа Харкова: від модернізму до трансформації (1921–1962). Харків, 2023.
16. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца: Профессор Егор Кузьмич Редин. Харків, 1909.
17. С. Таранушенко. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. Харків, 2013.
18. Харківська пейзажна школа. Остання чверть ХІХ – початок ХХ ст.: альбом / В. Немцова, С. Бінусова, О. Денисенко. К., 2009.
19. Шейко В. М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. К., 2001.
20. Шмит Ф.И. Исторические, этнографические и художественные музеи. Очерки истории и теории музейного дела. Харків, 1919;
21. Харківський художній музей. 200 років колекції: альбом. Харків, 2005.

